

نقش قدرت و اراده الهی در بلایا با توجه به دعای هفتم صحیفه سجادیه

معصومه قلی پور^۱

چکیده

از ویژگی های عالم ماده، وجود سختی ها و ناملازمات است و بدون لحاظ آنها نمی توان تصور صحیحی از این عالم ارائه نمود. آنچه در این باره مهم تلقی می شود، توجه به نقش قدرت و اراده خداوند در این باره و نیز نوع رویکرد و شیوه مواجهه انسان با این مشکلات است که این امر ارتباط مستقیم با جایگاه معرفتی انسان دارد؛ از جمله اموری که می تواند انسان را در این مسیر یاری نماید انس با ادعیه و زیارات است، بدین صورت که انسان با مراجعه و نیز مطالعه علاوه بر کسب معنویت، معرفت خود را نسبت به خدا و جهان هستی افزایش می دهد. یکی از این منابع معرفتی صحیفه سجادیه است، امام سجاد علیه السلام در دعای هفتم صحیفه سجادیه ضمن توجه دادن به مسئله ابتلائات در زندگی انسان، به جایگاه قدرت و اراده خداوند در این باره اشاره می فرمایند. بر این اساس آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار می گیرد، تبیین رابطه قدرت و اراده الهی با ابتلائات زندگی انسان با توجه به این دعای شریف است که با گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و روش پردازش توصیفی-تحلیلی انجام می پذیرد. یافته های پژوهش بیانگر آنست که قدرت خداوند مطلق است و اراده و قدرت الهی در ایجاد و رفع ابتلائات مؤثر بوده و تأثیرگذاری آن از طریق اسبابی که تحت اراده و قدرت خداوند هستند، امکان پذیر است. در عین حال بنا به قضای غیر حتمی خداوند، انسان با دعا و توسل، خود می تواند در تقلیل و رفع ناملازمات نقش آفرین باشد؛ به عبارتی وقایع زندگی انسان از یک سو به اراده و قدرت خداوند و از سوی دیگر به اراده انسان بستگی دارد.

کلید واژه: امام سجاد علیه السلام؛ بلاء؛ اراده؛ دعا؛ قدرت.

^۱ طلبه سطح سه جامعه الزهراء سلام الله علیها، masumegholipor2169@gmail.com

وجود ابتلائات در زندگی انسان از جمله سنن الهی است؛ انسان در حیات مادی و دنیوی خود به گونه‌های مختلف با شدائد، رنج‌ها و ابتلائات مواجه می‌شود و به هر اندازه انسان بتواند معرفت خود را نسبت به خدا، انسان و جهان هستی افزایش دهد، میزان تحمل او نیز به تناسب آن متفاوت خواهد بود؛ گاهی انسان با رویکردی کاملاً مادی به این امور توجه می‌کند، لذا از همه این ابتلائات تفسیری مادی ارائه می‌کند و خود را عاجز از رفع آنها و کاملاً تسلیم می‌بیند. علاوه بر این، چنین افرادی برای عمل خود در ایجاد این ابتلائات نقشی قائل نیستند. و حتی آنها را تصادفی قلمداد می‌کنند. بر خلاف این‌ها کسانی که نگاه خود را محصور در این عالم نمی‌کنند و در ورای این ناملایمات قدرت و اراده دیگری را که همان قدرت و اراده الهی است، دخیل می‌دانند، علاوه بر توجه به آن قدرت و اراده، عملکرد و اراده خود را به عنوان یکی از علل و اسباب در ایجاد و حتی رفع آنها موثر می‌دانند.

آنچه که می‌تواند در تغییر رویکرد انسان نسبت به جهان هستی و انسان به عنوان یک جزء کوچک از آن، تأثیر گذار باشد، توجه به کلام معصومین علیهم السلام و بهره‌گیری از آموزه‌های ایشان است، این آموزه‌ها در راستای شناخت حقیقت انسان در همه ابعاد وجودی اوست و چه منبعی کاملتر از این است که این امر از جانب معصوم علیه السلام که خود دریای بی‌انتهای از معرفت‌اند، ارائه گردد؛ در این میان، امام سجاد علیه السلام با توجه به شرائط حاکم بر عصر ایشان، بسیاری از معارف اعتقادی از جمله نقش قدرت و اراده الهی در عالم هستی و ارتباط آن با نظام اسباب و مسببات را مطرح نموده است. در دعای هفتم صحیفه سجادیه مسئله اراده و قدرت خداوند در ابتلائات انسان و نقش انسان در مواجهه با آنها بیان گردیده است.

در این پژوهش به این سوالات پاسخ داده می‌شود: ارتباط ابتلائات زندگی انسان با اراده خداوند و قدرت او چگونه است؟ نقش اسباب طبیعی در این جهت و کیفیت ارتباط آنها با قدرت و اراده الهی چگونه است و اینکه اراده انسان تا چه اندازه در این باره تأثیر گذار است؟

در رابطه با موضوع این پژوهش، کتابهای ارزشمند و ثمر بخش زیادی به رشته تحریر درآمده است از جمله این آثار می‌توان به شرح‌های صحیفه سجادیه اشاره کرد، شرح و تفسیر صحیفه سجادیه نوشته آقای حسین انصاریان (۱۳۸۹ش) که در جلد پنجم به شرح و ترجمه دعای هفتم صحیفه سجادیه می‌پردازد، شرح صحیفه سجادیه آقای میرزا محمد ابراهیم سبزواری (۱۳۹۰ش) در این کتاب نیز به ترجمه و شرح صحیفه سجادیه پرداخته شده است. در مورد صحیفه سجادیه پایانامه‌ها و مقالات زیادی نیز نگاشته شده است از جمله: پایانامه توحید افعالی در صحیفه سجادیه نوشته خانم محبوبه معتمد نژاد (۱۳۹۴ش) که رویکرد کلامی - فلسفی دارد، در این پایانامه مباحث مربوط

به توحید افعالی و اقسام آن بر مبنای فرمایشات گهربار حضرت امام سجاد علیه السلام تبیین شده است و همچنین مقاله بررسی توحید ربوبی در صحیفه سجادیه نوشته آقای مهدی صفایی اصل (۱۳۹۵ش) در این مقاله نیز مظاهر توحید ربوبی مانند توحید در حاکمیت، ولایت، رازقیت و ... در دعاها و مناجات‌های امام سجاد علیه السلام بیان شده است، ولی این پژوهش نقش قدرت و اراده خداوند در نزول بلا یا و رفع آن در دعای هفتم صحیفه سجادیه را مورد بررسی قرار می‌دهد که هیچ کتاب، پایانامه یا مقاله‌ای به آن نپرداخته است.

این پژوهش ابتدا به بیان برخی مفاهیم و اصطلاحات پرداخته و سپس تأثیر قدرت خداوند در ابتلائات و رفع آنها، مسئله قضا و قدر و ارتباط آن با قدرت خداوند، اثرگذاری اسباب در عالم و در بخش آخر به ارتباط اراده انسان و خداوند با ابتلائات زندگی پرداخته شده است.

مفهوم شناسی

اراده: واژه «اراده» به طور عام به معنای «خواستن، میل، قصد و آهنگ» ترجمه شده (دهخدا، ۱۳۵۱ش، ج ۱، ص ۱۶۰۴) و به طور خاص در فرهنگ‌های فلسفی به معنای چون «خواستن، قصد کردن، توجه کردن (سجادی، ۱۳۷۳ش، ص ۱۳۰)، و نیز «اشتیاق به انجام کار و طلب کردن» معنا شده است. (صلیبا، ۱۳۸۵ش، ص ۱۲۴)

راغب اصفهانی در کتاب «مفردات» می‌گوید: «اراده» منقول از «راد، یرو» است، آنگاه که در طلب چیزی تلاش شود، «اراده» در اصل قوه مرکب از میل شدید، نیاز و آرزو است. اما این اسم برای میل نفس به چیزی با حکم به اینکه آن عمل شایسته است انجام شود یا انجام نشود، وضع شده است. بنابراین گاهی برای مبدأ فعل به معنای میل نفس به چیزی استعمال می‌شود و گاهی برای منتهای فعل، یعنی حکم به اینکه آن فعل شایسته انجام دادن است یا شایسته انجام دادن نیست، به کار گرفته می‌شود، اما وقتی در مورد خداوند متعال به کار می‌رود، منظور منتهای فعل است نه مبدأ آن، زیرا خداوند برتر از آن است که میل داشتن در او تصور شود. پس اگر گفته شود خداوند اینگونه اراده کرده است، معنایش این است که حکم کرده فلان امر اینگونه باشد نه گونه‌ای دیگر. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۷۱)

علامه مصطفوی اراده را از ریشه «رود» معرفی می‌کند و بیان می‌کند که معنای اصلی این ریشه «طلب همراه با اختیار و انتخاب» است. (مصطفوی، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص ۲۳۴)

همانگونه که ملاحظه شد واژه «اراده» در فرهنگ‌های مختلف فلسفی، کلامی و قرآنی معانی متفاوتی را به خود اختصاص داده است اما آنچه به عنوان وجه مشترک همه آنها در تفسیر «اراده» استعمال می‌شود، اراده به معنای «خواستن و طلب کردن همراه با اختیار و انتخاب» است.

قدرت: در لغت به معنای توانایی داشتن، توانستن و توانایی است؛ در اصطلاح به معنای صفتی که تأثیر آن بر وفق اراده باشد و به معنای مبدأ قریبی است که افعال مختلف از آن صادر شود. کلمه «قدرت» مترادف کلمه «استطاعت» است. (معین، ۱۳۷۱ ش، ج ۲، ص ۲۶۴۴)

دعا: مصدر از ماده «دعو» است (مصطفوی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۲۰۴) و به معنای حاجت خواستن، استغاثه به خدا، استدعای برکت، تضرع، درخواست از درگاه خدا و درخواست حاجت از خدا است. (دهخدا، ۱۳۵۱ ش، ج ۱۴، ص ۲۳ تا ۲۵)

دعا در اصطلاح یعنی گفتگو کردن با حق تعالی به نحو طلب حاجت و درخواست حل مشکلات از درگاه او یا به نحو مناجات و یاد صفات جلال و جمال ذات قدس اوست. (مشکینی، ۱۳۶۲ ش، ص ۱۱)

ابتلاء: کلمه ابتلاء مصدر ثلاثی مزید از باب افتعال از ریشه «بلو» است. در منابع لغت، لغت شناسان، به طور مشترک واژه «ابتلاء» را به معنای امتحان و اختبار بیان کرده‌اند. (ابن منظر، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۴، ص ۸۴)

در برخی منابع لغوی با دو ریشه دو معنا برای آن بیان شده است نخست «بلو» به معنای فرسودگی و دگرگونی و دوم «بلی» به معنای اختبار و امتحان (ابن فارس، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۲۹۲)

راغب اصفهانی گوید: بلاء در اصل به معنای کهنگی و فرسودگی است همچنین به آزمایش کردن نیز گفته می‌شود زیرا هر چیزی در اثر آزمایش‌های متعدد وارده، حالت فرسودگی به خود می‌گیرد مانند غم و اندوه که بدن را فرسوده می‌سازد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۱۴۵)

زیر بنای جهت گیری های انسان در زندگی مسائل اعتقادی اوست؛ از جمله مسائل بسیار مهم اعتقادی بحث اراده و قدرت خداوند است. گستره شمول قدرت و اراده خداوند همواره از مسائل بسیار بحث برانگیز بوده است، از جمله این موارد، جایی مطرح می شود که انسان به بلاء می مبتلا می شود، بلایای چون سیل، زلزله، بیماری،...

قدرت خداوند و ابتلائات

قدرت از اوصاف ثبوتی و ذاتی خداوند است آیات بسیاری در قرآن خداوند را به نام «قادر» و «قدیر» می‌خواند، قادر بودن خداوند به این معناست که اگر مشیت او به انجام فعلی تعلق پذیرد آن را انجام می‌دهد و اگر مشیت او به ترک آن تعلق گرفت آن را ترک می‌کند (سعیدی مهر، ۱۳۹۰ ش، ج ۱، ص ۲۲۹)

متکلمان قدرت را مبدئیت فاعل مختار برای کاری که ممکن است از او سر بزند تعریف کرده اند. قادر به این معنا در برابر فاعل مجبور است، پس قادر مختار کسی است که قدرت بر انجام فعل و ترک فعل را دارد. (نصیرالدین طوسی، ۱۳۹۹ ش، ص ۴)

صفت قدرت همچون دیگر صفات خداوند عین ذات اوست و چون ذات خداوند ازلی و نامحدود است، قدرت او نیز ازلی و نامحدود است؛ در قرآن کریم قدرت مطلق خداوند را اینگونه بیان می کند: «أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْ يَخْلُقْهُنَّ بِقَدْرِ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى بَلَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ؛ آیا ندانسته اند خدایی که آسمان ها و زمین را آفرید و از آفرینش آنها درمانده و خسته نشد، قدرت دارد که مردگان را زنده کند؟ آری، او بر هر کاری تواناست. (احقاف: ۳۳)

لذا خداوند خالق انسان، خالق افعال او و خالق هر فعل و انفعالی در عالم است، خلقت او به وسیله صفت قدرتش صورت می پذیرد پس ابتلائات زندگی انسان که جزء فعل و انفعالات عالم است، نیز به وسیله قدرت خداوند صورت می پذیرد.

امام سجاد علیه السلام در بیان نقش قدرت خداوند در ابتلائات زندگی انسان می فرماید:

«وَقَدْ نَزَلَ بِي يَا رَبِّ مَا قَدْ تَكَادَنِي ثِقَلُهُ، وَالْمَّ بِي مَا قَدْ بَهْظَنِي حَمْلُهُ (۶) وَبِقُدْرَتِكَ أَوْرَدْتَهُ عَلَيَّ وَبِسُلْطَانِكَ وَجَّهْتَهُ إِلَيَّ (۷) پروردگارا بلایی بر من نازل شده که سنگینی اش مرا به زحمت و رنج انداخته و سختی و مشکلی به دردم آورده که تحملش مرا در فشار قرار داده و تو آن را به قدرتت بر من وارد کرده ای و به اقتدارت به سوی من فرستاده ای» (انصاریان، ۱۳۹۷ ش، ص ۵۶)

وقتی قدرت خداوند به چیزی تعلق بگیرد هیچ قدرت دیگری توان مقابله و اثر گذاری بر آن را ندارد چون قدرت خداوند مطلق است و تخلف از آن امکان پذیر نیست لذا امام سجاد علیه السلام در ادامه می فرمایند:

«فَلَا مُصَدِّرَ لِمَا أَوْرَدْتَ، وَلَا صَارِفَ لِمَا وَجَّهْتَ، وَلَا فَاتِحَ لِمَا أَغْلَقْتَ، وَلَا مُغْلِقَ لِمَا فَتَحْتَ، وَلَا مُيسِّرَ لِمَا عَسَّرْتَ، وَلَا نَاصِرَ لِمَنْ خَذَلْتَ. (۸) دور کننده ای برای آن وجود ندارد و چیزی که تو بسته ای گشاینده ای برایش نمی باشد و چیزی را که تو بگشایی، کسی قدرت بستنش را ندارد و آنچه را که تو دشوار کرده ای آسان کننده ای برایش نیست و کسی را که تو بی یار و یاور گذاشته ای یآوری برای او وجود ندارد» (انصاریان، ۱۳۹۷ ش، ص ۵۶)

میان اعمال انسان و نظام تکوینی زندگی او، ارتباط و پیوند نزدیکی وجود دارد که اگر فرد بر اصول فطرت و قوانین آفرینش گام بردارد مشمول برکات الهی شده و در غیر این صورت زندگی اش به فساد می‌گراید.

«وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» و اگر مردمی که در شهرها و آبادی‌ها زندگی دارند ایمان بیاورند و تقوی پیشه کنند برکات آسمان و زمین را بر آنها می‌گشایم ولی [آنها حقایق را] تکذیب کردند ما هم آنان را به کیفر اعمالشان مجازات کردیم (اعراف: ۹۶)

بنابراین برخی از مصائب با طبیعت زندگی انسان سرشته شده و اراده بشر کمترین تأثیری در آنها ندارد و برخی دیگر نیز فرد یا افراد به نحوی در آن نقش دارند؛ با توجه به بیان قرآن کریم همه چیز به اذن و فرمان خداوند روی می‌دهند، ولی وقوع قسم دوم را نتیجه و پیامد اعمال و رفتار خود انسان‌ها می‌داند اگرچه این مصائب به اذن الهی است ولی بدون رضایت خداوند است؛ به اذن خداوند است چون اراده تکوینی او حکم می‌کند که انسان با اختیار خودش اعمالش را انجام دهد و اگر خداوند اراده نکند اصلاً فعل محقق نمی‌شود و اینکه خداوند رضایت ندارد به آن به سبب اراده تشریعی خداوند و اوامر و نواهی اوست که انسان را از اعمالی که سبب مصیبت و عقوبت او می‌شود نهی می‌کند.

نتیجه‌گیری

در طول تاریخ، همواره ابتلائات و مصائب گوناگونی وجود دارد که زندگی انسان‌ها را در تنگنا قرار می‌دهد. توجه انسان به نقش قدرت و اراده خداوند در کنار نقش انسان در این ابتلائات، و یافتن معرفت صحیح در مورد این موقعیت‌ها از اصول اعتقادی بسیار مهم است؛ که امام سجاد علیه السلام این موضوع را در دعای هفتم صحیفه سجادیه بیان نموده است.

امام سجاد علیه السلام در این دعا ضمن بیان قدرت لایزال خداوند در فرود آمدن بلاء و همچنین برداشتن بلاء به اثرگذاری اسباب در عالم اشاره کرده و اینکه خداوند اگر بخواهد به بنده لطفی به جهت دعا و درخواست داشته باشد اسباب مادی آن را فراهم می‌کند و خود دعا نیز از اسباب لطف خداوند است.

نوعی از قضای الهی غیر حتمی بوده و عواملی در تغییر آن اثرگذار است، از جمله عواملی که قضا و قدر را تغییر می‌دهد، دعا است.

برخی ابتلائات زندگی ناشی از اراده انسان هستند چون خداوند اراده کرده، انسان افعالش را با اراده و اختیار انجام دهد. لذا دلیل ابتلائات گاه از روی سوء اختیار و اراده خود انسان است و گاه اراده انسان هیچ تأثیری در آن ندارد و خداوند به دلایل مختلف انسان را مبتلاء کرده است.

در روایات متعدد از معصومین، بسیار به دعا توجه شده است که نشان از اهمیت بالای آن دارد؛ تعداد زیادی از روایات به دعا برای برطرف شدن بلاء، تغییر قضا و قدر، برای رفع گرفتاری، برای از بین رفتن بیماری و مداوای هر درد آمده است.

بنابراین همان‌گونه که امام سجاد علیه‌السلام توصیه نموده‌اند، از راه‌های رهایی از بلاءها و سختی‌ها دعا کردن است و طلب یاری خداوند در این مواقع چاره‌ساز است.

صحیفه سجادیه دریای بی انتهای از معارف مورد نیاز بشر است، لذا پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های بیشتری در مورد آموزه‌های اعتقادی صحیفه سجادیه انجام شود.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- نهج‌البلاغه
- صحیفه سجادیه

(۱) ابن فارس، ابی‌الحسین احمد (۱۴۱۶ ه. ق). معجم مقاییس اللغة، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

(۲) ابن‌منظر، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ه. ق). لسان العرب، ج ۱۴، چاپ: سوم، بیروت: دار‌الصادر.

- (۳) ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۱ ه. ش). إعتقادات الإمامیه (للسدوق) / ترجمه حسنی، چاپ: اول، تهران: کنگره شیخ مفید.
- (۴) تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ ه. ق). غرر الحکم و درر الکلم، چاپ: دوم، قم: دار الکتب الاسلامی.
- (۵) جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۲ ه. ش). شرح حکمت متعالیه، ج ۶، چاپ: اول، تهران: انتشارات الزهرا.
- (۶) حکیمی، محمدرضا و حکیمی، محمد و حکیمی، علی. (۱۳۸۰ ه. ش). الحیاء / ترجمه احمد آرام، ج ۱، چاپ: اول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- (۷) _____، ج ۴، چاپ: اول، تهران: موسسه نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- (۸) دهخدا، علی اکبر. (۱۳۵۱ ه. ش). لغتنامه، جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- (۹) _____، جلد ۱۴، تهران: دانشگاه تهران.
- (۱۰) راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ه. ق). مفردات فی غریب القرآن، دمشق: دار العلم / الدار الشامیه.
- (۱۱) محمد رضایی، محمد. (۱۳۹۱ ه. ش). الهیات فلسفی، چاپ: اول، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- (۱۲) زنجانی، محمد خیاط. (۱۳۹۹ ه. ش). شرح دعای هفتم صحیفه سجادیه، بی جا: مرکز مطالعات اسلامی و پژوهشی های فرهنگی بنیان مرصوص.
- (۱۳) سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۷۶ ه. ش). منشور عقاید امامیه، چاپ: سوم، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- (۱۴) سبزواری، میرزا محمد ابراهیم. (۱۳۹۰ ه. ش). شرح صحیفه سجادیه، اصفهان: حوزه علمیه اصفهان مرکز تحقیقات رایانه ای.
- (۱۵) سجادی، جعفر. (۱۳۷۳ ه. ش). فرهنگ علوم عقلی، تهران: کوشش.
- (۱۶) سعیدی مهر، محمد. (۱۳۹۰ ه. ش). آموزش کلام اسلامی، ج ۱، قم: کتاب طه.
- (۱۷) شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۳۸۸ ه. ش). نهج البلاغه / ترجمه انصاریان، چاپ: اول، قم: دار العرفان.
- (۱۸) صلیبا، جمیل. (۱۳۸۵ ه. ش). فرهنگ فلسفی، ترجمه: صانعی دره بیدی، منوچهر، تهران: حکمت.
- (۱۹) طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۷۰ ه. ش). رسایل توحیدی، ترجمه علی شیروانی، چاپ: اول، تهران: انتشارات الزهرا.

- ۲۰) طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۹۲ ه. ش). نهاییه الحکمه، ترجمه: علی شیروانی، ج ۳، چاپ: اول، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- ۲۱) طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۱۲ ه. ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: نشر ناصر خسرو.
- ۲۲) کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۹ ه. ش). أصول الکافی / ترجمه مصطفوی، ج ۳، چاپ: اول، تهران: کتاب فروشی علمیه اسلامی.
- ۲۳) کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۹ ه. ش). أصول الکافی / ترجمه مصطفوی، ج ۴، چاپ: اول، تهران: کتاب فروشی علمیه اسلامی.
- ۲۴) کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۷ ه. ش). اصول کافی، مترجم: کمره ای، محمدباقر، ج ۶، چاپ: دهم، تهران: انتشارات اسوه.
- ۲۵) مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۳۶۴ ه. ش). بحار الأنوار - ترجمه جلد ۶۷ و ۶۸ / ترجمه موسوی همدانی، چاپ: اول، تهران: کتابخانه مسجد ولی عصر.
- ۲۶) مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۳۶۴ ه. ش). کتاب الروضة در مبانی اخلاق (ترجمه جلد ۷۴ بحار الأنوار)، چاپ: دوم، الاسلامیه.
- ۲۷) محمد بن ابراهیم شیرازی، صدرالدین. (۱۳۶۳ ه. ش)، اسرار الآیات، ترجمه محمد خواجهوی، چاپ: اول، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- ۲۸) مشکینی، علی. (۱۳۶۲ ه. ش). مصباح المنیر، قم: انتشارات یاسر.
- ۲۹) مصطفوی، حسن. (۱۴۱۶ ه. ق). التحقيق فی الکلمات القرآن الکریم، ج ۳، چاپ: اول، تهران: مؤسسه نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۳۰) مطهری، مرتضی. (۱۳۶۳ ه. ش). مجموعه آثار، جلد اول، تهران: نشر صدرا.
- ۳۱) معین، محمد. (۱۳۷۱ ه. ش). فرهنگ معین، ج ۲، چاپ: هشتم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- ۳۲) مفید، محمد بن محمد. (۱۳۸۳ ه. ش). نبرد جمل / ترجمه الجمل و النصرة لسيد العترة فی حرب البصرة، ترجمه: مهدوی دامغانی، محمود، چاپ: اول، تهران: نشر نی.
- ۳۳) مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ ه. ش). تفسیر نمونه، ج ۳، چاپ: دهم، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ۳۴) نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد. (۱۳۹۹ ه. ش). کشف المراد، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

۳۵) نوری، حسین بن محمد تقی. (۱۴۰۸ ه ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۵، چاپ: اول، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.